

Balaban – sazımızın sədaqətli qardaşı

Azərbaycan xalqının istedadlı sənətkarları bir-birindən fərqli olduğu qədər də maraqlı, ecazkar musiqi səsləri çıxaran çeşidli çalğı alətləri icad edib dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etmişlər. Bu alətlərin hər biri ən qədim tarixə malik olub, Şərq aləminin və Türk dünyasının rəmzinə çevrilmişdir.

Qopuz-saz, dütər, təmbür, zurna, dəf-qaval incəsənət dəyərlərimizin rəmzi hesab olunan musiqi alətlərimizdədir. Səsləndirilməsi nəfəslə, üfürməklə mümkün olan «ney», «zurna», «tulum», «tütək», «yan tütək» və «balaban» Azərbaycan, Türkiyə, İran (Güney Azərbaycanı), o cümlədən Orta Asiya xalqlarının musiqi mədəniyyətində önəmli bir yerə sahibdir. Müəllifi bəlli olmayan sənətkarlar tərəfindən ilk dəfə icad edilmiş Balaban musiqiçilər tərəfindən çalınmış, xalq arsında sevilərək yayıldıqca, sədəsi digər ölkələrə də gedib çıxmış, tədricən bu alətin oxşar formaları yaranmışdır. Təsədüfi deyil ki, bu nəfəslə alət Azərbaycanda, İranda və Dağıstanda «balaban», Özbəkistanda «bulamon», Qarakalpaqda «balaman», Çində «qanzı», Türkiyədə «mey», Koreyada «hyanpiri», Gürcüstanda «duduk», Ermənistanda «duduk», Qırğızistanda «qamış surnay», Yaponiyada «hiçiriki» kimi tanınmaqla türkdilli xalqların, eləcə də Şərq dünyasının ortaq mədəniyyət abidəsi təmsalına çevrilmişdir.

Ауыр-ауыр ыаынақларда Балабанын мүхталиф адларынын олдуғу тәсбит едилmişдир.

1) Otaylı-butaylı Azərbaycan və

Türk xalqlarının dilindən düşməyən Düdük bunlardan biridir. Bu gün də Türk futbolunu idarə edən hakimin fit vasitəsi ilə oyunu yönləndirərək (idarə edərək) televiziya şərhçisinin ifadəsində «Hakim düdüyünü çalyor» deməsini çox eşitmişik. Xalqımızın təbirində də düdük kəlməsi bu gün də leksikonumuzda qalmaqdadır. Hətta bir şəxs digəri ilə tutuşduğu zaman «Düdüyün biri, düdük» deməklə təhqir etdiyinin şahidi də olmuşuq.

Bəzi qaynaqlarda «İsgəndərin sur düdüyü» ifadəsinə də rast gəlirik. Hətta əski İran dilində «sur» kəlməsi bir buynuz çeşidi olaraq qeyd edilir. Yəni buynuzdan və ya qamışdan hazırlanan nəfəslə musiqi alətinə bir zamanlar düdük deyildiyi bilinməkdədir.

Azərbaycanın el şairi Cəmil Əkbərin öz yaradıcılığında bu təbirdən beş dəfə istifadə etdiyini müşahidə etmişik.

1. Onun «Necə qocalmayaq belə dünyada?» rədifli qoşmasından bir bəndi örnək gətirməklə fikrimizi təsdiqləmək istədik:

*Dünyada nə qədər qalasıyq biz?
Qapılıb xəyala dalasıyq biz?
İsrafil düdüyü>n çalasıyq biz,
Necə qocalmayaq belə dünyada?*

2. Şairin 1956-cı ildə yazdığı «Ağ-

larsən» adlı qoşmasında da «İsrafil düdüyü» ifadəsinə rast gəlirik.

*Çıxar öz qarşına elə söydüyün,
Fəqirləri, gücsüzləri döydüyün.
İsrafil çaldığı o sur düdüyün,
Yetişər zamanın, çalar ağlarsən.*

3. Cəmil Əkbərin «Olmasa» başlıqlı qoşmasının bir bəndində «İsrafilin sur düdüyü» kəlməsi belə poetik nəzmlə ifadə olunmuşdur:

*İstəməzdim arsız-arsız qalım mən,
İsrafilin sur düdüyün çalım mən.
Xəzən vurmuş gül-çiçək tək solum mən,
Şən-şöhrətim, iftixarım olmasa.*

4. Cəmil Əkbərin 14 aprel 1996-cı ildə yazdığı «Bəsimdir» adlı qoşmasında «İsrafil düdüyü» belə bir poetik misra ilə verilmişdir:

*Dünyanı tutaraq qala bilmərəm,
İsrafil düdüyün çala bilmərəm.
Fəth edib hər yarı ala bilmərəm,
Könüllər mülkiəndə qalsam bəsimdir.*

5. Şairin 17 sentyabr 1983-cü ildə yazdığı «Belədir» adlı qoşmasında da «İsrafil düdüyü» kəlməsinə təsədüf edirik:

*Desələr əbədi qalasısan sən,
Dağların döşünün lalasısan sən.
İsrafil düdüyün çalasısan sən,*

Sən çalsan da, çalmasan da belədir.

Bir çox sözlüklərdə, yabançı qaynaqlarda da Düdük kəlməsi nəfəslə çalınan bir musiqi aləti kimi yer almaqda, təhlil olunmaqda, izah edilir. Seyfəddin Altaylının 1994-cü ildə İstanbulda yayınladığı I cild «Azərbaycan – Türkcəsi sözlüyü»nün 328-329-cu səhifəsində düdük aləti həm də düdük olmaqla qamışdan düzəldiyini qeyd edir: «Düdük is. bak düdek», «Düdek is. Kamıştan vs»den yapılan, nefesle çalınan besit bir müzik aleti; ney».

Azərbaycan xalqı dilimizin qayda-qanunlarına münasib, milli çalğı alətlərimizin adına əlavə olaraq «zən» və «qi», «çi» şəkilçilərini qoşduğu üçün tar çalana «tarzən», kaman çalana «kamanzən», ney çalana «neyzən» (daha çox Anadoluda), eləcə də qaval çalan şəxsə «qavalçı», dəf çalana «dəfçi», balaban ifadəsinə «balabançı», balabançı musiqiçiyə mey tutan şəxsə «meyçi», dəm saxlayana «dəmçi», zurnada züyük tutana «züyüçü», zurna çalan musiqiçiyə «zurnaçı», tütək çalan adama «tütəkçi», düdük çalana isə «düdükçü» demişlər. Əfrasiyab Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» sözlüyünün 36-cı səhifəsində «düdükçü» ifadəsinə rast gəlirik.

Seyfəddin Altaylı 1994-cü ildə İstanbulda yayımlanan «Azərbaycan-Türkcəsi sözlüyü» kitabının I cildində balabanın təkcə Azərbaycan xalqına məxsus nəfəslə musiqi aləti olması fikrini 87-ci səhifədə belə ifadə etmişdir: «Balaban is. «Azərbaycana has bir çalğı aleti».

Dövlət Musiqi Nəşriyyatı tərəfindən 1959-cu ildə Leninqradda (Sankt-Peterburqda) yayımlanan «Краткий музыкальный словарь» adlı kitabın 26-cı səhifəsində balaban, özbək və Azərbaycan xalq çalğı aləti olaraq qeyd edilməklə başqa xalqlarda da rast gəlinəndiyi bildirilir: «Balaban – birdilli özbək, Azərbaycan xalq çalğı aləti. Digər xalqlarda da rast gəlinir». Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, bu kitabda balaban alətinin yerinə səhvən zurnanın rəsmi qoyulmuşdur.

Nəhayət, «Советская энциклопедия»

нəşриyyatı tərəfindən 1990-cı ildə Moskvada yayımlanan «Музыкальный энциклопедический словарь» kitabının 50-ci səhifəsində ortaq dəyər kimi Balabanın türkdilli xalqlara aid olduğu qeyd edilir:

«Balaban» (Özbək. və Dağıstan), «balabon» (Tacik.), «balaman» (Azərbaycan və Karakalpak), dilli-nəfəslə musiqi aləti.

1) Balaban – Özbəkistanda – balaban – bir dilli, taxta boru üzərinə gövdəsində 7 dəlik açılmış, 7 barmaqla ifa olunan alətdir. Diapazonu – nona intervaldır; səsi tutqun və yumşaqdır. Solo musiqi aləti kimi istifadə olunur.

2) Balaban – Dağıstan – bir dilli və qamışdan olub vizitli səs çıxarır. 8 dəliyi olub 5-8 barmaqla çalınır, bir dəlik arxa tərəfdədir. Diapozon. 2 oktavdır, boru şəkilli olub, gövdəsi qamışdır. Çobanların ifa etdiyi solo alətdir.

3) Balaban – ikili dilçiyə malikdir. Xamutun ortasında trost (kürə formasında başlıq) vardır ki, bunun sayəsində kökü dəyişmək mümkün olur. Gövdəsi ağacdandır. Barmaq basmaq üçün 9 dəliyi var. Diapozonu təxminən 2 oktava civarındadır. Səsi yumşaq, tembrli məxməridir. Sazla, dəflə birgə ifa olunmaqla, duet şəklində çalınmaqla yanaşı həm də ansambl tərkibində istifadə olunur.

4) Balaban – bu alətdə muğam, rəqs havaları, çoban nəğmələri çalınmaqla yanaşı, eləcə də mahnıların müşayiətində istifadə edilir. Xalq çalğı alətləri orkestrinə də daxildir.

Müxtəlif qaynaqlardan gətirdiyimiz konkret faktlardan bir daha aydın olur ki, bəzi elm adamları balabanı yalnız ayrı-ayrı xalqlara, əsasən Qafqaz xalqlarına (azərbaycanlılara, ermənilərə, gürcülərə, dağıstanlılara), digərləri də Orta Asiya xalqlarına (özbəklərə) aid etməklə, bir başqa musiqişünaslar da türkdilli ölkələrin ortaq mənəvi-estetik dəyərlə malik nəfəslə çalğı aləti kimi öz münasibətlərini bildirib. Balabanın ikinci bir adına Türkiyədə «Mey» de-

yilməkdədir. M.R.Qazimihalin də qeyd etdiyi kimi, «Mey» (balaban) ilə «Ney» eyni olmayıb, fərqli səs, tembr xüsusiyyətinə malik nəfəslə çalğı alətləridir. Sənətkarlar tərəfindən üç fərqli ölçüdə istehsal olunduğuna görə də Anadolu türklərində «ana mey» (ana balaban), «orta mey» (orta balaban) və «cura mey» (cürə balaban) adı ilə ifa olunmaqdadır.

Məlumdur ki, əskidən bəri Anadoluda balaban aləti «Mey» adı ilə ifa olunmuş, bu gün də həmin isimlə ifa olunmaqdadır. 50-60 il əvvəl Türk adət-ənənələrində bəhs edən filmlərin çəkilişi zamanı məhz dramatik məqamlarda «Mey» (balaban – İ.İ.) alətinin sədalari ilə qəmli, kədərli muğamsayağı parçaların səsləndirilməsi, rejissorların peşəkarlığı sayəsində kino musiqilərində uğurla yer aldığı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu qəbildən olan filmlərə baxdığımızda Meyin həzinə səsi, yağılı nəbəsi uzaqdan eşidiləndiyi məqamda seyrçilər bir an öncə hiss edirlər ki, növbəti kadrların birində nəsa kədərli bir hədisə olacaq.

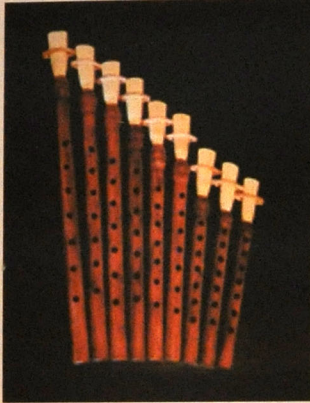
Anadoluda bəzi növ «Mey» aləti vardır ki, səsinin bir qədər qalınlığı ilə diqqəti çəkir. Bu da alətin gövdəsinin başqa növləri ilə müqayisədə az da olsa uzunluğu və müstəyünün digər balabanlara nisbətən qalın olması ilə əlaqədardır. Ə.Qafqaziyalı isə balabanın səsinin incə və qalın olmasının səbəbini 2006-cı ildə yayınladığı «İran türkləri – aşiq mühitləri» adlı kitabının 199-cu səhifəsində bu nəfəslə alətin dəliyindəki diametrinin geniş və dar olması ilə əlaqələndirərək, məsələyə belə aydınlaşdırır: «Çögürün (saz – İ.İ.) pərdə sayısına görə balabanın uzunluğu və kəsəsi kəsədir. Çögürün pərdə sayı az oluncə kəsəsi, fazla oluncə uzunluğu artır. Balabanın iç genişliyi də fərqlidir. İçi geniş oluncə kalın, dar oluncə ince səs çıxarır».

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan zurna ifaçıları tək bir ölçülü «solo zurna»dan» (qara zurna) daha çox istifadə edirlər. Böyük ölçülü zurna aləti isə «surnay» adı ilə Özbəkistanda hal-ha-

zırda ifa olunmaqdadır. Bu alət İranın Şərqi Azərbaycan bölgəsində məskunlaşmış Qarapapaq türklərinin, habelə Şiraz mahallında yaşayan Qaşqai türklərinin musiqi mədəniyyətində də geniş yer almaqda olub, «Açıq saz», «Keşidə saz», «Kərinay» (70-80 uzunluqda, şeypura bənzər zurna) adları ilə ifa edilməkdədir. Ədəbiyyatşünas alim Ə.Qafqaziyalı 2006-cı ildə Ərzurumda yayınladığı «İran türkləri – aşiq mühitləri» adlı kitabının 160-cı səhifəsində bu alət haqqında belə yazır: «Zurna-Üfle-meli Türk musiki aletlerinden birisidir. Genellikle ceviz veya erik ağacından yapılır.

Silindirik gövdesinin uzunluğu 370-380 mm; üst tərəfdə yedi, alt tərəfdə bir deliği vardır. Mil dedikleri kısımmın üzerine kəmiş tikilərək yapılır. Bu kəmiş ağzından üflenerek çalınır. Sesin inceliği və kalınlığı milin uzun vəya kısalığı ilə ayarlanır. Boğazı və ağız geniş olana «açıq saz», boğazı və ağız dar olana isə «keşidə saz» denir. Ses merdiveni kiçik oktavın si bemol sesindən, üçüncü oktavın do sesinə kadardır. Güclü və tiz (zil – İ.İ.) sese sahiptir. Anadolu ərazisində fərqli gövdə ölçülərinə malik bu gur səslə alətin (həm də əsəsinin özünəməxsus qalınlığı ilə bir-birlərindən fərqləndiyinə görə) «Qaba zurna», «Orta qaba zurna» və «Cürə zurna» («Zil zurna») adları da vardır ki, bunlar Türk qaşnaqlarından da bilinməkdədir. Qaba sözünün anlamı da bəzi lüğətlərdə «kobud» səs mənasında izah edilmişdir.

Digər kiçik ölçülü qara zurnalardan fərqli olaraq əsəsinin özünəməxsus bəm tembri ilə diqqəti cəkdiyinə görə də «Qaba zurna» adını almışdır. Bu baxımdan da yanaşdıqda bizə elə gəlir ki, boyu bir az qısa olan ənənəvi nəfəslə alətə Azərbaycan, İranda əsasən balaban deyilir. Gövdəsinin bir qədər uzunluğu və ya qısalığı ilə əlaqədar, həm də dəliyin diametr fərqi ilə seçilən balabanı Anadolu türklərinin sənətkarları öncə qeyd etdiyimiz kimi üç adla («ana mey», «orta mey» və «cura

mey»), el mərasimlərində çalmaqla da baxımından fərqləndirmişlər.

Azərbaycanda və İranda yerli xalqın toy-düynələrində qədimdən bəri aşığı-balabançının, dəfçinin, zurnaçının çalib-çağırması adəti bu gün də yaşadılmaqdadır. Yəni balaban alətinin aşiq toylarında sazla birgə xoş xəbər timsalı kimi iştirak etməsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Anadolu adət-ənənələrinə məxsus toy mərasimlərində hətta bu gün də Azərbaycan (vaxtilə İravan mahallında, hal-hazırda Qazax və bəzi bölgədə), İran türklərində də şənlik məclislərinin zurna-davul (zurna-nağara) keçirilməsi, əsasən xoş xəbər, toy-düynün müjdəçisi olaraq səsləndirilməkdədir.

3) Balabanın üçüncü bir adı xalqımız tərəfindən «Balaman» kimi də tanınmaqdadır. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, görkəmli musiqişünas alim Əfrasiyab Bədəlbəyli 1969-cu ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən Bakıda yayınladığı «Musiqi lüğəti» sözlüyünün 29-cu səhifəsində «balaban» alətini «balaman» kimi belə izah etmişdir.

4) Sənətşünaslarımız Balaban alətinin həm də «Yastı balaban» adı daşmasını onun müştüyünün ikiqat yastı qamışdan emal olunması ilə izah edirlər. R.Qazimihal «Türk nəfəslə çalğılar» adlı kitabının 42-ci səhifəsində qeyd edir ki, «Kıskac kəmişin yassılığını (yastılığını – İ.İ.) sağlayan (təmin edən – İ.İ.) yassı (yastı – İ.İ.) biləzik-tir». Müəllif həmin səhifədə daha sonra yazır: «Kıskac veya kıskanc – kəmiş sıklıma yarayan ipik bağdır. Adətən üzüm tənəyindən hazırlanan biləziyə bənzər bu hissəyə Türkiyədə «kiskac», Azərbaycanda isə iki adla: «xamıt» və «sıxac» deyirlər. Xüsusi bir üsulla yastılaşdırılan qamış (bu hissəyə müştük də deyilir) gövdə, sıxac və ağızlıqdan ibarətdir. Səsi tənzim edə bilmək üçün xamıt müştüyün üzünə geyindirilir.

Xamıtın 1-2, bəzi hallarda isə 3-4 sm irəli və ya geriyyə doğru çəkilməsilə də səslər bir qədər dəyişir. Tənзимedicisi funksiyaya malik sıxacın əhəmiyyəti odur ki, balabanın baş hissəsinin gənişlənməsinin, təhrif olunmasının qarşısını almaqla, alətin əsəsinə müəyyən qədər incəldilib qalınlaşdırıla bilər. Ən əsası isə ifa olunacaq musiqinin qararlaştırılmış tonallığına uyum saxlanması üçün kökünü nizamlayır. Bununla da ansamblların tərkibində və ya orkestr heyətində yer alan balabanın digər çalğı alətləri ilə eyni tonallıqda, vahid ahəngdə səslənməsinə yardım edir.

5) Bir mülahizə də vardır ki, bu alətin əsəsinin həzin, qəmli, yanğılı olması, onun «Yastı balaban», «Yastı balaman» adını da yaratmışdır.

1973-cü ildə qədim Gəncə şəhərində olan bir cənəzə mərasimində, dəfn etmək üçün «Səbiskar» qəbiristanlığına hərəkətdə olan insan kütləsinin

qarşısında (tabutu çiyinlərində aparən şəxslərin arxasında) bir balaban, bir dömkeş, bir nağara ifaçısı, instrumental kədrli əhval-ruhiyyəli melodiyaqlar qalaraq (adətən «Şüşür», «Hümayun», «Bayatı-Şiraz», «Segah» muğamlarından bəzi şöbələr, ağır tempə malik Azərbaycan xalq mahnılarından ibarət uyğun lirik parçalar: «Gözəlüm sənə», xüsusən də Cəfər Cabbarlının «1905 -ci ildə» əsərində səslənən «Azad bir quşam» mahnısını və s.) son mənzilə həzin musiqi sədaləri altında aram-aram müşayiət etdiyini heç unuda bilmirəm. Çox güman ki, Balabanın bu cür yas mərasimlərində ifa edilməsi, bu alətin «Yastı balaban», «Yastı balaman» ad variantlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan balaban sənətində solo ifa ilə yanaşı, iki alətlə olan müştərək (duet) ifa prinsipi də yer almışdır ki, əsas melodiyayı birinci balabançı çalır. İkinci balabançı isə musiqi bitənədək fasilə vermədən, müntəzəm olaraq ona asta və həzin-həzin züy tutaraq səslər arasında boşluğu doldurmağa çalışır.

6) Azərbaycan ustalarının istehsal etdikləri ənənəvi balabanın uzunluğu əsasən 280-300 mm, diametri 20-22 mm olub, /Kökü in H (si)/ səs düzümlü diatonikliyi ilə fərqlənib (xromatik səsləri də ifa etmək mümkündür) diapazonu bir oktava yarım həcmindədir. Daha çox ərik, armud, fındıq, tut, ceviz

ağacından istehsal olunan fərqli Balabanların səs genişliyi əsasən kiçik oktavın «sol» səsindən ikinci oktavın «do» səsində kimi olduğu halda, «re» səsində qədər olanlar da mövcuddur. Bəzi hallarda ifa zamanı bir neçə səs də əlavə edilməklə səs diapazonu bir qədər artırıla da bilər ki, bu da çalğının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Azərbaycanda ifaçılıq sənətinin sürətlə inkişaf etməsi, musiqi repertuarlarının zənginləşməsi, habelə sənətkarların musiqi zövqlərinin dəyişməsi və yüksəlməsi, balabanın yeni formalarının istehsalı zərurətini də yaratmışdır. Bu münasibətlə də balaban ustaları müasir tələblərə cavab verən bu alətin yeni çeşidli növlərini icad edib istehsalına başlamışlar. Fərqli quruluşuna, ölçüsünə və səslənməsinə görə bu alətlər yeni terminlərlə: «Böyük balaban», «Kiçik balaban» (pikolo və cürə balaban), «Klapanlı balaban», «Alt balaban» («solo balaban»), «Tenor balaban» («zil balaban»), «Bas balaban» isimləri ilə adlandırılmış oldu. Adı keçən bu alətlər fərqli növlərinə əsasən də xalq çalğı alətləri orkestrləri, ansamblları, folklor musiqi qrupları tərkibində səs imkanına, diapazonuna və reqistr xüsusiyyətinə görə də yer almışdır. Bir çox bəstəkarlarımız bu alətin bədii-texniki ifa imkanlarını nəzərə alıb xüsusi əsərlər də yazmışlar.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov məhz ilk dəfə təşəbbüs göstərərək balabanı xalq çalğı alətləri orkestrinə daxil etməklə, «II fantaziya» adlı əsərinin birinci hissəsində bu çalğı alətinin tembrindən müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. Daha sonralar Üzeyir məktəbinin layiqli davamçısı, Azərbaycanın xalq artisti Cahangir Cahangirov

«Qəzəl» adlı əsərini məxsusi olaraq 4 balaban aləti üçün bəstələmişdir. Azərbaycan xalq artisti, professor Süleyman Ələsgərovun «Xayala dalarkən» adlı əsərini də balaban ustaları uğurla ifa etməkdədirlər. Onu da qeyd etməliyik ki, bu örnəklər balaban alətinin spesifik imkanlarına və səciyyəvi ifa xüsusiyyətinə tam cavab verməkdədir.

Göründüyü kimi, bir sıra milli alətlərimizlə yanaşı (tar, kaman, zurna, tulum və s.), balaban da Azərbaycan ifaçılıq mədəniyyətində geniş aspektdə yer almış, musiqi həyatımızda bədii-estetik dəyər qazanmışdır. Bu alətdən aşiq ifaçılığı sənətində daha çox istifadə olunduğu üçün, saz-söz ustalarının iştirakı ilə keçirilən otaylı-butaylı Azərbaycanın müxtəlif toy mərasimlərində daima müşahidə edilmişdir. Bəzən aşiq oxuduğu zaman, insan ağzının yumulu olduğu vəziyyətdə «m» səsini deməsi ilə alınan boğuc, ahəstə (p, mp) səsi balabanda verə bilməsi, bəzən də instrumental ifa məqamında ucadan, açıq «z» səsini (f, ff) bu alətdə nümayiş etdirməsi, balabançının peşəkarlığını səciyyələndirmişdir. Aşıqşünas alimlərimiz «Aşıq balabanı»nı fərqli məqsədlərə istifadə edilən balaban növləri arasında ən qədimi olaraq hesab etməsi fikrində təbii ki, haqlıdırlar. Çünki əski dövənlərdən bəri, ulu ozan sənətinin varisi olan aşıqlarımızın yanında daima fəaliyyət göstərmiş, bu gün də bu xidmətini birgə tərdə xalq arasında uğurla təbliğ etməkdədirlər.

Bir çox tanınmış muzikoloq alimlərimiz zaman-zaman balaban aləti barədə fərqli fikirlər söyləmiş, məqalələr yazmış, maraqlı araşdırmalar apararaq qiymətli tədqiqat əsərləri ortaya qoymuşlar. Ü. Hacıbəyovun, Ə.Bədəl-

“ Zoolog alimlərimiz «Balaban» adında bir ov quşunun mövcudluğundan bəhs edirlər. Yəqin ki, alətin tembri bu quşun səsində oxşar (həzin, kövrək) olduğu üçün elə «Balaban» adlandırılmışdır.

Əlixan Səmədov

“ Hətta bu alet üçün ayrıca «Balaban metodu» yazan istedadlı ifaçı Əlixan Səmədovun göstərdiyi pedaqoji-ifaçılıq fəaliyyətləri də təqdirədir.

lərdən gələn səslər” kitabının 231-ci səhifəsində belə yazır: “Azərbaycanın Ucar rayonunda Qaratəpə kəndi yaxınlığında arxeologiya qazıntıları nəticəsində 2 min ildən yuxarı yaşı olan gümüş üzük tapılmışdır. Üzüyün üzərində ney çalan adam rəsmi çəkilmişdir. Bu alətin ifa tərzinə görə (çalğının yanaqları qabarıq vəziyyətdədir) balabana daha çox bənzəri vardır”.

Tədqiqatçı alim Rövşən Əlizadə türk dilində yayımladığı “Azərbaycan çalğı aləti balaban” adlı məqaləsində bu nəfəsli alətin qədim keçmişə aid olduğunu bir neçə dəlillərlə sübut etmişdir. Biz bu faktlardan üçünü qeyd etməyi məqsəduyğun sayırıq.

A) Müəllif XI əsrin görkəmli şairi Qətran Təbrizinin “Divan”ında balaban adına da rast gəldiyini, bu nəfəsli alətin o dövrdə çox yaygın olduğunu, öz şeirindən poetik bir misrəni qeyd etməklə əsaslandırılmışdır.

B) Məqələnin müəllifi daha sonra XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi, Qazi Bührənəddinin 1988-ci ildə Bakıda yayımlanmış “Divan” adlı kitabının 235-ci səhifəsində olan qəzəllərindən birində balaban sözünə rast gəldiyini göstərir.

C) XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlində yaşamış Aşıq Valehin 1970-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatı tərəfindən Bakıda çap olunmuş “Alçaqlı, ucalı dağlar” kitabının 43-cü səhifəsində “Cahan-nama” adlı poetik məzmunlu əsərində balaban adına rast gəldiyini, alim qiymətli bir dəlil kimi qeyd edir.

Azərbaycan xalq poeziyasının bəyati növündə balaban adının olması da

diqqət çəkicidir. Oğlunu yadelli düşmənələrə qarşı savaşa göndərmiş, fəqət istiqlalyyət mücadiləsi zamanı şəhid olmuş Azərbaycanlı ananın ürəyindən gələn, dilində səslənən yanğı dolu ağı-bayatısının sözləri belədir:

“Əzizim, bala banı,
Asta çal balabanı,
Hamının balası gəldi,
Bəs mənim balam hamı?”

Bu bayatıda balabanın adının keçməsi təsadüfi deyildir. Özünəməxsus könül oxşayan tembrə malik balabanın yanğılı sədası bu bayatının təsir qüvvəsini daha da artırmaqla, gözü yollarda qalan, ürəyi yaralı, qəlbi dağlı, dərdli ananın qəmini, kədərini daha kövrək ifadə edə bilməsi, poetik misrada necə də yerində istifadə edilmişdir.

Türk musiqi tarixini əks etdirən yazılı qaynaqlar arasında, Mey (balaban – İ.İ.) ilə bağlı olan ən əski mənbə, Marağalı Abdülkadirin (1350-1435) “Makasidül-Elhan” adlı əsərdir ki, orada belə yazılır: «Nayçe-i Balaban, surnaya benzer, surnayın talimi bununla yapılır, yumşaq və hazin sesi vardır».

Mahmud Raqib Qazimihal «Türk nəfəsli çalğıları» adlı kitabının (II nəşr) 41-ci səhifəsində «Mey» alətinin (balaban – İ.İ.) «zurnalılar» növünün atası olduğunu, Balabanın Şiraz şəhərində yarandığını Evliya Çələbinin «Səyahət-namə» əsərindən örnək gətirməklə belə yazır: «Evliya Çelebi mey'den Aşya'daki adıyla şöyle bahseder. «Balaban» (veya Balaban, Türkmən kamışlı düdüğü) Şiraz da icat edilmişdir. Zurnadakına benzer kulağı yoktur. Türklərce çok kullandı» 100 çalanı vardır»

“ Azərbaycan Milli Konservatoriyasının müəllimi Babaxan Əmirovun isə Balabanın «bas», «tenor» və «pikkolo» növlərinin yeni variantını hazırlayıb, gənc musiqiçilərin istifadəsinə verməsi də sevindirici haldır.

Demək ki, XVII yüzilyda İstanbul'da bile çalıcısı varmış». Həmin səhifədə Qazimihal, Marağalı İbni Qaibinin (1435) Fars dilindəki kitabını «nayı-balaban» (yəni qamışlı düdük M.R.Q.) imzasıyla yazdığını qədim mənbə olaraq isnad etmişdir.

Bir çox araşdırmaçı mütəxəssislər balaban alətinə etimoloji cəhətdən izah etməklə, onun «bala» və «ban» kəlmələrinin qovuşmasından yarandığını söyləməkdə haqlıdırlar. Adından da anlaşılır ki, «bala» kiçik, uşaq, körpə anlamındadır. «Ban» isə banlamaq sözünün çəkilmiş halıdır. Anadolu türklərində ev quslarından olan xoruzun hər gün sübh çağında ucadan çığırmasına, özünəməxsus səs çıxarmasına «Horoz ötür» (Xoruz ötür – İ.İ.) kimi ifadə edildiyi halda, Azərbaycanda «Xoruz banlayır» tərzində deyilməkdədir. Göründüyü kimi, «banlamaq» kəlməsi Azərbaycan türklərinin təbirində daha çox yer almaqdadır.

Əski türkcədə səs, ün mənasında olan «ban», Kitabi Dədə-Qorqud das-

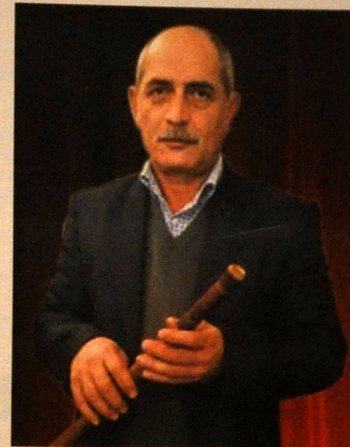
tanında da rast gəlinməkdədir:

“Qulaq urub dinleyende ümmet grkli,

Minarede banlayanda feqih görkli”. (Bax: Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, Yeni Nəşrlər evi, 1999, səh. 33)

Bir çox milli çalğı alətlərimizin adının haradan yaranması tədqiqatçılarımızı daima düşündürən, maraqlandıran məsələlərdən olmuşdur. Bu baxımdan Balaban adının da hansı mənbədən gəldiyi istisna deyil. Zooloqşünas alimlərimiz “Balaban” adında bir ov quşunun mövcudluğundan bəhs etməkdədirlər. Yəqin ki, balaban alətinin tembrü bu quşun səsinə yaxın (həzin, kövrək) olduğu üçün “Balaban” deyə adlandırılmışdır.

Qeyd etməliyi ki, Türkiyə ərazisinin ayrı-ayrı bölgələrində balaban adı ilə bağlı 13 kənd, qəsəbə mövcuddur. İki örnəklə fikrimizi təsdiq etmək istəyirik. Gaziantep bölgəsində Qarqamış adlı bir əraziyə yaxın yerdə “Balaban” adında bir kəndin olduğu da məlumdur. Qocaelinin Güney – Şərqi

Babaxan Əmirov

Qartəpə dağı ətəklərində Böyük Dərbənd ilə Suadiye kəndləri arasında “Balaban” adlı daha bir kəndin olduğu bilinməkdədir. Hətta Anadolu türkləri arasında adı, soyadı Balaban olan (TRT sənətçisi, bağlama ifaçısı Arif Balaban) şəxslər də vardır.

Azərbaycanda balabanın məşhur sənətkarları XVI əsrdən bəlli olmaqla, çağdaş günümüzədə onun ustaları bu sənəti, ifaları ilə elin-obanın şənliklərində yaşatmış, bu gün də yaşatmaqdadırlar.

İlqar İMAMVERDİYEV,
Sənətşünaslıq doktoru, professor

Ədəbiyyat

1. Ü.Hacıbəyov. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı. “Yazıçı” – 1986.
2. Ə.Bədəlbəyli. Musiqi lüğəti. Bakı. “Elm” -1969.
3. Ə.Qafqaziyalı. İran türkləri-aşiq mühtiləri. «Əzurum» – 2006.
4. İ.İmamverdiyev. Azərbaycan və İran türklərinin aşiq ifaçılığı sənətinin qarşılıqlı əlaqələri. Bakı. “Nafta-Pres” – 2008.
5. T.Bünyadov. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı. «Azərənşr» – 1993.

Резюме

На основании изучения научных источников в статье представлена история возникновения и развития старейшего духового инструмента Азербайджана балабан. Дается оценка роли балабана в музыкальной культуре тюркских народов. Кроме этого, анализируется исполнительское искусство ашугов Азербайджана.

Summary

This article reviews the history and development of Azerbaijan's oldest wind instrument Balaban which is looked upon scientific sources. The role of Balaban is assessed in Turkish Culture. Moreover, Folk art performance of Azerbaijan's Ashugs is analyzed.